

СПІВПРАЦЯ УЧЕНИХ-ДЕФЕКТОЛОГІВ З РОДИНАМИ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВОСТЯМИ РОЗВИТКУ: ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ

COOPERATION OF SCIENTISTS-DEFECTOLOGY WITH FAMILIES OF CHILDREN WITH DEVELOPMENTAL DISABILITIES: A HISTORICAL AND PEDAGOGICAL DISCOURSE

Статтю присвячено вивченню історико-педагогічного досвіду організації співпраці учених-дефектологів і батьків дітей з особливостями психофізичного розвитку. Автором обґрунтовано необхідність отримання базових педагогічних знань батьками дітей з особливостями психофізичного розвитку щодо специфіки їхнього навчання, виховання і розвитку. Проаналізовано історичний аспект співпраці педагогів з батьками, а саме: визначено напрями співпраці вчених-дефектологів минулого з батьками та іншими представниками родин дітей з особливостями розвитку.

У статті представлено зміст консультацій та програми формування системних знань, необхідних батькам, що виховують таких дітей, з метою опанування ними необхідних для навчання навичок життєдіяльності.

Значна увага в статті звертається на характеристику таких напрямків педагогічної діяльності, які б забезпечували формування особистості і базові знання з урахуванням індивідуального і диференційованого підходу та характеру порушень розвитку дитини.

У статті зазначено, що системна співпраця учених-дефектологів з родинами є ефективним засобом корекції порушень психофізичного розвитку. Автором виділено об'єднувальну тезу: не можна якісно працювати з дитиною з особливостями психофізичного розвитку у відриві від оточення, загального бачення ситуації, ретельного опрацювання емпіричного матеріалу, наданого батьками як найближчими спостерігачами і найзацікавленішими в прогресі дитини особами. Основні напрями співпраці у процесі педагогізації батьків дітей з особливостями психофізичного розвитку в історико-педагогічному дискурсі: осмислення інформації про загальні вікові закономірності розвитку дітей для вчасних реакцій і розроблення максимально ефективної програми такої співпраці з фахівцями; вивчення фактичного матеріалу щодо особливостей психофізичного розвитку власної дитини в залежності від причини, часу, виникнення порушення та місця його локалізації з метою розробки і впровадження визначення сприятливого середовища розвитку дитини; вивчення сенсорного профілю дитини для того, щоб зменшити навантаження під час навчання і відповідно знизити рівень стресу й тривожності; статеве виховання дітей і підготовка до самостійного дорослішання. Останній напрям визначено системоутворювальним: необхідність опанування дитиною навичок самообслуговування й самостійності.

Перспективою подальшого розроблення теми є творче використання апробованих форм і методик співпраці педагогів, учених у сфері інклюзії з батьками дітей з ООП, вироблення методичних рекомендацій для організації партнерської співпраці онлайн.

Ключові слова: дитина, особливості розвитку, інклюзія, співпраця, освіта, консультування, підтримка.

The article is devoted to the study of the historical-pedagogical discourse of the organization of cooperation between defectologists and parents of children with developmental disabilities. Reasoned by the author the need to obtain basic pedagogical knowledge by parents of children with special psycho-physical development. Analyzed historical aspect of cooperation teachers with parents, namely: visioning directions of cooperation defectologists of the past with parents, other representatives of families of children with special needs.

The article draws attention to the content of their consultations and programs for the formation of systemic knowledge, which are necessary for families raising children with developmental disabilities, in order for the child to master the skills necessary for learning and life.

Considerable attention in the publication is paid to areas of pedagogical activity in which cooperation with parents is necessary, and basic knowledge of special education, depending on the nature of the child's developmental disorders. The article states that parenthood is the basis for building corrective and supportive work with a child. The author singled out a unifying thesis: it is impossible to work qualitatively with a child with developmental peculiarities in isolation from the environment, without a general vision of the situation, careful processing of empirical material provided by parents as the closest observers and persons most interested in the child's progress. The main directions of cooperation and implementation of pedagogy of parents of children with the peculiarities of psycho-physical development in the historical-pedagogical discourse: comprehension of information about general age patterns of children's development for timely reactions and development of the most accurate program of such cooperation with specialists; study of factual material about the peculiarities of the psycho-physical development of one's own child with the peculiarities of development depending on the nature of the violation to determine special approaches to creating a favorable environment for the child's development; study of the child's sensory profile in order to reduce the sensory load during learning and, accordingly, reduce the level of stress and anxiety; sexual education of children and preparation for independent growing up. The last direction is defined as system-forming: the need to master the development of self-care and independence skills for a child with disabilities.

The perspective of further development of the topic is the creative use of proven forms and methods of cooperation of teachers, scientists in the field of inclusion with parents of children with special needs, development of methodological recommendations for the organization of online partnership cooperation.

Key words: child, developmental features, inclusion, cooperation, education, counseling, support.

УДК 376.064.1-053.2-056.26/-056.3
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2022/52.1.2>

Гайденко К.А.,
аспірантка кафедри освітології
та інноваційної педагогіки
Харківського національного
педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Довготривалі локдауни у світі, спричинені поширенням COVID-19, запроваджений воєнний стан в Україні унаслідок збройної агресії російської федерації залишають родини, що виховують дітей з особливостями психофізичного розвитку, сам на сам з дітьми вдома без корекційно-розвиткових занять з кваліфікованими спеціалістами. За таких умов ускладнюється супровід і консультування таких родин, що утруднює поступальний розвиток у таких дітей. Освітяни, батьки, громада усвідомлюють, що практика дистанційної форми навчання вже не є вимушеним короткотривалим засобом, а буде і в подальшому практикуватись в інших ситуаціях ризику, як-то: у зимовий період, під час збільшення захворювання учнів на ГРВІ, активізації карантинних заходів.

Така ситуація ставить перед батьками або опікунами дітей з особливостями психофізичного розвитку нові виклики й доводить необхідність педагогізації батьківства з опорою на багатий історико-педагогічний досвід, що й обумовило вибір теми статті.

Аналіз основних досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття. Педагогічна просвіта батьків в історико-педагогічному дискурсі завжди була в сфері інтересів дослідників. Був встановлений тісний зв'язок між рівнем педагогічної освіти й результативністю виховного процесу. Солідний пласт досліджень присвячений історичним розвідками і аналізу спадку учених-дефектологів у визначеному напрямку: В. Бондар [2], Є. Тумалевич, Л. Уланова, О. Прохорова [11], О. Міхно [10], О. Козинець [7], Л. Дрожик, І. Щербак [5], Г. Розлуцька, А. Драч, Л. Костик [12].

Є низка праць, присвячених впливу батьків та формуванню виховного клімату сім'ї. Зокрема: А. Макаренко «Книга для батьків» [9], В. Сухомлинський «Серце віддаю дітям» [15], «Духовний світ школяра» [16]. Цікавим видається бачення партнерства в системі «педагог – батьки дитини» у публікаціях В. Ворожбіт-Горбатюк, К. Гайденко [4], А. Колупаєвої, О. Таранченко [8], В. Федяєвої [19].

Однак, не зважаючи на широку палітру проведених досліджень, до цього часу питання історико-педагогічного дискурсу співпраці дефектологів і батьків дитини з особливостями розвитку залишаються мало висвітленими. Адже історія на новому витку цивілізаційного поступу розкриває причинно-наслідкові зв'язки і нові грані позитивного педагогічного досвіду.

Формування мети статті (постановка завдання). Мета статті: на основі аналізу наукових публікацій, доробку вчених обґрунтувати необхідність опанування батьками дітей з порушеннями психофізичного розвитку базових знань з педагогіки та спеціальної освіти, розкрити основні історичні напрями досвіду співпраці педагогів з батьками.

Завдання дослідження:

1) конкретизувати історичний досвід педагогів-дефектологів з організації роботи з батьками таких дітей;

2) проаналізувати наукові розробки сучасних фахівців зі спеціальної освіти про важливість впливу сім'ї і відповідно обґрунтувати доцільність безперервного навчання батьків дітей з особливостями психофізичного розвитку;

3) накреслити перспективні орієнтири творчого використання педагогічного досвіду минулого в організації співпраці педагогів з батьками таких дітей, визначити напрями формування базових знань, необхідних у створенні оптимальних умов для максимального прогресу в загальному розвитку і навчанні дитини з особливостями психофізіологічного розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Згідно із Законом «Про освіту» від 05 вересня 2017 року саме батьки обирають форму навчання та заклад освіти. Тому цей вибір батьками має здійснюватися усвідомлено, з урахуванням усіх позитивних й негативних наслідків зробленого вибору. У статті 59 цього Закону обидва батьки несуть однакову відповідальність за розвиток дитини і мають сприяти здобуттю дітьми освіти у навчальних закладах або забезпечувати повноцінну домашню освіту, а «Держава має надавати батькам допомогу у виконанні ними своїх обов'язків та захищає права сім'ї» [6].

Зазначимо, що безцінним є досвід вітчизняних вчених-дефектологів минулого, зокрема в царині побудови фундаменту сучасної спеціальної освіти. Досліджуючи діяльність таких видатних вчених, як І. Соколянський, І. Сікорський, А. Володимирський та інших, ми приходимо до висновку, що консультування батьків та сімей, що виховують дітей з порушеннями психофізичного розвитку, було невід'ємною частиною їх роботи.

Розглянемо детальніше, що саме входило в роботу фундаторів спеціальної освіти, зокрема українських дефектологів початку ХХ ст. в аспекті співпраці з батьками дефективних дітей (термін вжито в контексті історії педагогіки). Науковий доробок А. Володимирського припав на початок ХХ ст. Проте, його напрацювання є надзвичайно актуальними й в наші дні, а на той момент вони значно випереджали час. Багато уваги вчений приділяв психології та психопатології дефективного

дитинства. Ним проводилось глибоке системне дослідження кожної окремої ситуації, зокрема виявлення і дослідження сутності та причин патологій розвитку, вивчення середовища, та здійснювалися наукові експерименти (збирались дані, в тому числі про сімейні умови проживання дітей, дані про батьків, впроваджувалась картотека на кожну дитину, проводився аналіз даних). А. Володимирський здійснював просвітницьку роботу і систематично консультував батьків у громадській організації «Батьківський гурток» [2].

Зібрання цієї організації відвідував І. Соколянський. Згодом, у період роботи в Харкові у 1920-тих рр. відкрив мережу лікарсько-педагогічних кабінетів, в роботі яких обов'язково було передбачено консультації педагогів та батьків дефективних дітей [14]. Вивчення педагогічного доробку видатного вченого дає нам підстави зробити висновок про те, що співпраця батьків і педагогів за І. Соколянським є актуальною формою роботи, спрямованої на вироблення найбільш ефективних методик допомоги дитині у формуванні навичок самообслуговування; допомога в організації дорослими адекватного сприйняття реального світу дитиною за допомогою візуалізації, картинок, малюнків, символів, коротких листів для досягнення емоційного контакту, ліплення, моделювання (листи друзям, родичам, відгуки, замітки в щомісячнику дитячого будинку), написання адаптованих книг для дитячого читання, використання усних розповідей дітей. І. Соколянський наголошував на необхідності впровадження щоденної позитивної мотивації дитини до спілкування, розробки і впровадження різних засобів такого спілкування (жести, міміка, рухи, образотворення, дактильне і жестове мовлення). Цінним є висновок ученого про те, що самостійність дітей у побуті, шкільному самообслуговуванні надає їм упевненості, зміцнює віру в себе, відкриває свободу у спілкуванні, сприйнятті інших людей і я-ідентифікації.

Видатний вчений починав навчання сліпоглухонімих учнів з включення їх в самообслуговування, у побутову працю, тому що навчити дитину навіть з такими порушеннями тактильному алфавіту легше ніж навчити їсти ложкою [1]. У процесі прибирання приміщення дитина дізнається про форми предметів, їхнє розташування в просторі, розвивається дрібна й загальна моторика, дитина вчиться виконувати певні покрокові інструкції, послідовність дій, відбувається сенсорний розвиток, комунікує з оточенням (має звертатись до них з проханнями, пропозиціями, питаннями).

Оригінальним у цьому аспекті є доробок І. Сікорського. Він ще наприкінці XIX ст. на відміну від усталених думок тих часів намагався довести важливість впливу батьків на перші життєві кроки дитини. Після відкриття ним разом зі своїми доньками в 1904 році першого на теренах України

спеціалізованого закладу для розумово відсталих та нервових дітей І. Сікорський почав надавати консультації батькам та рідним дітей з питань родинного виховання [13]. Під час консультування вчений наголошував на впливі біологічних, фізіологічних факторів, загальної гігієни, психології, педагогіки, а також дитячої літератури, ігор, ручної праці тощо.

У часи роботи в Катеринославі відомий український вчений І. Левінсон консультував заможні сім'ї, в яких виховувалися діти з порушеннями психофізичного розвитку та пізніше посилював просвітницьку роботу серед вчителів та вихователів для залучення їх до більш активної праці з такою категорією дітей, вибудовував партнерські відносини з усіма учасниками освітнього процесу, зокрема й з їхніми батьками [14].

Просвітницька діяльність про важливі аспекти виховання й навчання дітей з порушеннями інтелектуального розвитку серед вчительства та батьківства була ефективним напрямом роботи К. Турчинської. Вона була постійною доповідачкою в багатьох обласних інститутах післядипломної освіти, де й презентувала оригінальні авторські методики роботи з розумово відсталими дітьми на заняттях ручної праці. Виступала з доповідями про вплив сім'ї у розвитку дитини, поширювала педагогічні знання й у створеному нею університеті батьківських знань, співпрацювала за розробленою тематикою серед педагогів експериментальних шкіл та викладачів кафедр педагогічних інститутів [14].

Вузловими проблемами її виступів були питання профорієнтаційної роботи в школі і сім'ї, вплив трудового навчання на розвиток потенційних можливостей учнів, корекції порушень розвитку дітей засобами трудової діяльності [17].

Актуальною у контексті налагодження співпраці педагогів і батьків дитини є діяльність Р. Краєвського. Аналіз проведених ним консультацій з батьками і педагогічною громадськістю засвідчує, що вчений наполягав на більш активній участі родини в розвитку мовлення дитини у випадку включеного в корекцію оточення. Його праці «Батькам глухонімої та оглухлої дитини», «На допомогу батькам дітей з розладами мови» є надзвичайно актуальними в умовах сьогодення. Зазначимо, що Р. Краєвський приділяв багато уваги поширенню зарубіжного досвіду дефектологів серед колег-науковців і студентів, готуючи аналітичні і методичні матеріали.

Цінним для сучасної практики спільної діяльності педагогів і батьків розумово відсталих дітей є досвід О. Смалюги, що сформувався у період його роботи в кабінеті Індивідуальної педагогіки. На базі цього кабінету проводилися експерименти, мета яких полягала в пошуках ефективних засобів розвитку дитини та проводилися консультації

студентів, викладачів Київського інституту народної освіти. Результати досліджень були опубліковані в працях, адресованих батькам, зокрема: «Розумово відсталі діти та навчально-виховна робота з ними» (1946), «На допомогу батькам розумово відсталих дітей» (1948).

Наукові дослідження А. Гольдберг, І. Єременко, Є. Соботович, Н. Стадненко та інших на сучасному етапі розвитку спеціальної освіти так само користуються попитом серед фахівців і батьків дітей з особливостями психофізичного розвитку, хоча й вони потребують посилення індивідуального та диференційованого підходу в організації консультування батьків таких дітей, визначення чітких наукових орієнтирів під час укладання програми консультувань батьків. Наголошуючи на значенні комунікації і сприятливого оточення, згадані вище науковці демонстрували авторський персоніфікований підхід до налагодження співпраці педагогів, вчених-дефектологів і батьків дітей з особливостями психофізіологічного розвитку, їхню методичну підтримку у формуванні досвіду спілкування у родині.

Н. Стадненко у своїй дослідницькій діяльності проаналізувала основні фактори розвитку глухонімих дітей й зробила висновки, що тільки завдяки кропіткій роботі батьків та найближчого оточення дитини з вадами слуху стає можливий певний рівень розвитку мовлення. Завдяки чого стає можливим навчання дитини разом з іншими учнями типового розвитку в загальних закладах освіти. Водночас, зазначає Н. Стадненко, чим складніші порушення розвитку мовлення, тим тактовнішим має бути стиль спілкування вчителя з батьками і дитиною.

Для формування здорової, зрілої та цілісної особистості необхідно зробити все можливе, щоб дитина почувалася впевненою і задоволеною в усіх сферах життєдіяльності: соціальній, психологічній, фізичній, емоційній, духовній та екологічній. Саме батьки володіють ресурсами вироблення значимих навичок, що слугують основою успіху дитини в навчанні та подальшому житті.

Саме батьки мають бути головними помічниками дитини, тому що яким би не був професіонал, що працює асистентом учителя, він працює обмежений час, перебуває в обмеженому просторі. Лише в вільному житті і звичайних умовах ми можемо побачити чи реальною є користь від педагогічного втручання і генералізуються отримані навички поза межами школи. У люблячій та приймаючій атмосфері, коли дитина відчуває підтримку рідних, їхні обійми, бачить посмішку матері й батька – всі ці фактори позитивно впливають на розвиток дитини та її можливості.

Батьки надають основну інформацію про розвиток дитини (стан здоров'я, успіхи та труднощі в навчанні, особливості розвитку) і саме

вони бачать загальну картину розвитку дитини і постійно спостерігають за поведінкою в різних життєвих ситуаціях, відповідно можуть зв'язати труднощі в навчанні з сенсорними навантаженнями, або, наприклад, негативну поведінку з введенням в раціон нових продуктів харчування, або специфічну реакцію в певному приміщенні, знають яка продуктивність дитини в навчанні в певний час доби тощо. Фахівці отримують такий безцінний фактичний матеріал і допомагають виробити спільну програму розвитку. Усі вчені-дефектологи підкреслювали, що педагог, фахівець-дефектолог працює з дитиною обмежений час тільки за своїм напрямом і не може побачити всіх факторів, що впливають на розвиток дитини. Батьки створюють умови для навчання й життя дитини і відповідно можуть впливати в позитивний або негативний бік на результативність навчання й абілітації.

На сьогоднішній день відносини педагогів та батьків дітей з ООП складно назвати насправді партнерськими, роль батьків у команді супроводу недостатньо прописана на законодавчому рівні, немає чіткого покрокового узгодження між функціями батьків у складі команди супроводу й подальшими діями батьків: батьки надають необхідну інформацію про дитину для створення індивідуальної програми розвитку і підписують цей документ. Партнерство передбачає рівноцінність учасників, рівність прав, взаємоповагу й сумісний пошук шляхів та рішень. Проте, непоодинокі випадки у невинуватому ставленні вчителів до батьків дітей з ООП, мають місце прояви зверхності, декларативності, втрати діалоговості комунікації, навіть у випадку достатньої обізнаності батьків у сфері спеціальної педагогіки й психології. Вважаємо за необхідне наголосити, що у доробку учених-дефектологів, презентованих вище, апріорним було створення ситуацій взаємного розуміння і підкреслення ролі батьків як організаторів сприятливого розвивального середовища, усвідомлення себе бажаними й активними учасниками навчального процесу. Якщо учені-дефектологи ХХ ст. пропонували фіксувати спостереження батьків у спеціальних журналах, то зараз доступним стали ведення щоденникових записів із застосуванням цифрових застосунків (гугл-форми, онлайн щоденники тощо). Затребуваним в умовах сьогодення вважаємо рекомендації і практики групових консультувань батьків щодо навчання дітей самостійності та самообслуговування. Цей пункт до цього часу недооцінювався та йому не приділялась належна увага. Адже на перших порах батьки часто не усвідомлюють, що побут і щоденна рутинна надає нам безмежні можливості для навчання кожну мить, кожного дня, варто тільки мати для цього ресурс і ловити момент. Від самостійності дитини залежить її адаптація в соціумі і небайдухе ставлення до неї оточуючих. Батькам

особливо варто усвідомити, що чим більш самостійна дитина, тим більше вона підготовлена до дорослого життя. Чим менше ресурсу в батьків витрачається на побут, тим більше залишиться ресурсу для реалізації себе та самоосвіти й від цього зміниться на краще життя самої дитини. Також робота над самообслуговуванням – прекрасне навчання в природному середовищі.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Узагальнюючи вищенаведене, можна відокремити такі спільні моменти в роботі вчених-дефектологів минулого: на всіх етапах становлення і розвитку спеціальної освіти, незалежно від характеру порушення, науковці визнавали сім'ю й батьківство відправною точкою, фундаментом у побудові корекційної роботи з дитиною. Актуальним для сьогодення є об'єднувальна теза: не можливо якісно працювати з дитиною з особливостями психофізичного розвитку у відриві від оточення, без загального бачення ситуації, ретельного опрацювання емпіричного матеріалу.

Основними напрямками співпраці й здійснення педагогізації батьків таких дітей, викристалізованих в історико-педагогічному дискурсі, вважаємо наступне. Першим напрямом виділимо загальні вікові закономірності розвитку дітей для того, щоб знати як саме й на якому етапі має в умовній нормі розвиватись дитина для того, щоб у випадку відхилень в розвитку, максимально рано звернутись до фахівця і ефективно здійснити раннє втручання. Також, знаючи характер порушень, батьки могли б якомога раніше почати власну самоосвіту й побудову себе як базового фахівця власної дитини. Другий напрям – особливості психофізичного розвитку своєї дитини в залежності від характеру порушення. Існує певна класифікація особливостей розвитку залежно від характеру основного порушення (діти з інтелектуальними розладами, діти з порушенням зору та/або слуху, діти з порушенням опорно-рухового апарату, діти з наскрізним порушенням розвитку, тобто з розладами аутистичного спектру або з синдромом Дауна), також існують коморбідні розлади, які набагато складніше піддаються педагогічній реабілітації. Існують базові принципи корекції, але в кожному з цих випадків необхідний спеціальний підхід і спеціальні знання. Третій напрям: вивчення сенсорного профілю дитини для того, щоб зменшити сенсорне навантаження під час навчання і відповідно знизити рівень стресу й тривожність. Також ці знання необхідні батькам і фахівцям для того, щоб збагатити навчальний досвід сенсорними відчуттями і в якості мотиваційних стимулів і додаткового заохочення до навчання. Важливим напрямом вважаємо статеве виховання дітей і підготовку до фізіологічних змін під час дорослішання – необхідні для формування здорового ставлення до

власного тіла та його змін, для формування здорових стосунків та попередження небажаної поведінки (протести, істерики, фрустрації), яка може виникнути при нерозумінні змін в житті, введенні нових правил і кордонів, та соціально неприйнятної поведінки (публічні дотики, порушення тілесних кордонів інших без їхньої згоди тощо). Системоутворювальним напрямом виділимо необхідність опанування дитиною з особливостями психофізичного розвитку навичок самообслуговування й самостійності.

Зазначимо, батьки – головні правозахисники власних дітей. Для цього хоча б на базовому рівні необхідно знати свої права, права своєї дитини, вміти працювати з нормативною документацією і мати рішучість відстоювати свої інтереси. Для того, щоб обрати оптимальну форму навчання й заклад освіти батькам дітей з особливостями психофізичного розвитку необхідно знати, які саме права має їх дитина і як ці права реалізуються на місцях.

Перспективою подальшого розроблення заявленої теми бачимо творчу ретроспективу апробованих форм і методик співпраці педагогів, учених у сфері інклюзії з батьками дітей з ООП, вироблення методичних рекомендацій для організації партнерської співпраці онлайн.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Архіви всесвітньо відомих учених-дефектологів. Ф. Підтримки сліпоглухонімих, р. Соколянський І.А., 3. Наукова діяльність, 3.1. Статті, доповіді..., спр.39 1949 р., арк.9.
2. Бондар В. Володимирський Андріан Володимирович. *Енциклопедія Сучасної України: електронна версія; НАН України, НТШ*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=27807 (дата звернення: 29.09.2022)
3. Ворожбіт-Горбатюк В. Компетентність педагогічного партнерства як базис якості вищої педагогічної освіти *Молодь і ринок*. № 10/196. 2021. С. 63-68. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2021.248528>
4. Гайденко К.А., Ворожбіт-Горбатюк В.В. Спілкування з дитиною з особливими освітніми потребами *Specialized and multidisciplinary scientific researches*. 2020. Vol.4 p.140-143. DOI 10.36074/11.12.2020.v4.51
5. Дрожик Л., Щербак І. Організація інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами. *Молодь і ринок*. 2021. № 1(187) <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2021.228340>
6. Закон України «Про освіту» від 5.09.2017. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 29.09.2022)
7. Козинець О. В. Науково-педагогічна діяльність Р. Г. Краєвського. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : зб. наук. пр.* К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. № 27. С. 75-81.
8. Колупаєва А.А., Таранченко О.М. «Інклюзивна освіта: від основ до практики»: [монографія]. К. : ТОВ «АТОПОЛ», 2016. 152 с.

9. Макаренко А. Книга для батьків К.: Радянська школа, 1980. (електронна версія – 2014). URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Makarenko_Anton/Knyha_dlia_batkiv/ (дата звернення: 29.09.2022)
10. Міхно О. Фундатор української тифлосурдопедагогіки. *Освіта і суспільство*. 2019. № 4.. URL: <http://surl.li/debic> (дата звернення: 29.09.2022)
11. Організація вихідних навиків у сліпоглухонімих дітей за системою обумовленої поведінки та ланцюговою методикою І. П. Соколянського. [С.О. Тумалевич, Л.І. Уланова, О.І. Прохорова]. *З педагогічної Лабораторії Українського Науково-Дослідного Інституту Педагогіки. Секція фізичної дефектології*. К., 1927. 74 с.
12. Розлуцька Г., Драч А., Костик Л. Педагогічна взаємодія з батьками учнів у реалізації педагогіки партнерства у Концепції «НОВА УКРАЇНСЬКА ШКОЛА» *Педагогічні інновації у фаховій освіті*. Випуск 10. Ужгород, 2019. С. 157-162.
13. Сікорський І. Сборникъ научно-литературныхъ статей по вопросамъ общественной психологии, воспитания и нервно-психической гигиены въ п'яти книгахъ. Киевъ, 1900. Книго-во Ф. А. Іогансона. Кн. 1-5.
14. Синьов В.М., Бондар В.І Українська спеціальна педагогіка в персоналіях. *Навч. посіб.* Запоріжжя: Вид-во Хортицької національної академії, 2021. 428 с.
15. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям за наук. ред. Ольги Сухомлинської. – Харків : Акта, 2012. 545 с.
16. Сухомлинський В.О. Духовний світ школяра. Вибрані твори: У 5-ти т. К.: Рад. школа, 1976. 654 с.
17. Турчинська К.М. Про роль психологічного фактора у розв'язанні проблеми трудовлаштування випускників допоміжних шкіл. *Методичні розробки питань навчання, виховання і корекційної роботи в спеціальних школах*. К., Ч 1, 1972.
18. Український педагогічний словник. За ред. С. Гончаренко. К., 1997. 376 с. С. 312.
19. Федяєва В. Л. Сімейне виховання в історичній ретроспективі: *монографія*. Херсон: ХДУ, 2008. С. 348.